

Arzu Aslani
Bakı Dövlət Universiteti,
ETL –nin elmi işçisi

Azərbaycan şəxs adları

Açar sözlər: Azərbaycan, fonetik xüsusiyyətlər, türk, şəxs adları

Ключевые слова: личные имена, система имен, лексическое значение, антропонимы, азербайджанские личные имена.

Key words: person names, naming, namespace, lexical definition, antroponym

Antroponimlər onomastik leksikanın böyük bir hissəsini təşkil edir. Antroponimlərə əsas ad kateqoriyası (şəxs adları, soyadı, ata adı), köməkçi ad kateqoriyası (təxəllüs, ləqəb, nisbə və s.) aiddir. Şəxs adları insanları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Şəxs anadan olduqdan sonra ona ad verilir və bu adlar rəsmi surətdə dövlət tərəfindən təsdiq olunur. İnsanlara xüsusi adların verilməsinin tarixi çox qədimdir. Hər bir xalqın mədəni tarixində şəxs adları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türklərdə şəxsə verilən ad həmin adamın fəaliyyəti ilə əlqədar olmuş, onun cəmiyyətdəki mövqeyini əks etdirmişdir. Müasir dövrdə isə şəxs adları insanları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir.

Azərbaycan antroponimikasında şəxs adları birdən-birə yaranmamışdır. Mövcud şəxs adları ictimai ehtiyac əsasında meydana gəlmişdir. Adlar xalqın tarixi, elm və mədəni səviyyəsi, ideologiyası və dünyagörüşü, milli psixologiyası, təbii və ictimai hadisələrə münasibəti, xarakteri, xarici görünüşü, estetik zövqü, arzu və istəkləri, dini baxışları, məişəti və s. ilə əlaqədar olaraq yaranmış və zaman keçdikcə zənginləşmişdir.

Azərbaycan şəxs adları müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik leksik kateqoriyalardandır. Şəxs adları üzərində tədqiqat apararkən onların tarixi inkişafını izləmək mümkündür. Azərbaycan şəxs adlarını tarixi və ictimai –siyasi şəraiti əks etdirmə baxımından üç dövrə bölürlər:

1)islama qədərki adlar;

2) islamın qəbulu ilə əlaqədar yaranan adlar;

3) müasir adlar (1. s. 47)

İnsanlara xüsusi adların verilməsinin tarixi çox qədimdir.İslama qədərki adlar ən qədim adlardır. Bu adlara “Orxon-Yenisey” abidələrində, “Oğuznamələr”də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında

rast gəlinir. Bu adların bəziləri olduğu kimi bəziləri isə dəyişilmiş şəkildə işlənir. Dilimizdə elə adlar vardır ki, onlar qədim türk dillərində işlənən sözlər əsasında formalaşmışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin antroponimik sitemində işlənən Təkin (qədim türk dillərində “şahzadə”, Xatun (qədim türk dillərində “əsizadə qadın, şahzadə, ümumiyyətlə qadın” mənasında) və s. belə adlardır.

Ərəb istilasından sonra türk adları ərəb adları ilə əvəz olunmağa başladı. Ərəb mənşəli adlara üstünlük verilməsi islamı qəbul edənlərin dini baxışları ilə əlaqədar idi. Bu adların bəziləri mənbə dildə olduğu kimi, bəziləri isə dəyişilmiş şəkildə işlənirdi. İslam dini ilə bağlı adlardan ən çox yayılanı Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyin, Ömər, Fatimə, Zəhra, Xədicə, Zeynəb və s. olmuşdur. Ad sistemində dini bayramlarla (Qurban, Ramazan, Oruc) bağlı adlara da rast gəlinir. Azərbaycanda dini məzmunlu sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb şəxs adlarına təsadüf olunur: Allahverən, Allahverdi, Tanrıverdi, Haqverdi, Əbdülhəsən və s.

Orta əsrlərdə xalqımız ərəb adlarından başqa fars mənşəli adlardan da istifadə edilmişdir. Eyni mənanı ifadə edən türk, ərəb, fars mənşəli leksik vahiddən yaranan şəxs adlarına antroponimik sistemdə rast gəlinirdi. Bu proses indi də davam etməkdədir. Məsələn, Ulduz- Kövkəb (ərəb)- Sitarə (ərəb), Günəş - Şəms (ərəb)- Xurşud (fars).

Həm ərəb, fars, eləcə də Avropa mənşəli antroponimlərdə dəyişiklik baş verir. Məsələn, Eliza – Elza, Amelie – Amaliya, Fatimə - Fatma, Elvira - Elfira, Esmira-Esfira, Emilia- Emiliya və s.

Şəxs adları əsasən dildəki apelyativ leksika əsasında düzəldilir. Dilimizdəki sözlərin yalnız müəyyən hissəsindən şəxs adları yaratmaq olur. Antroponimik sistemdə ümumi sözlər əsasında yaranan adlarla yanaşı xüsusi adlardan yaranan şəxs adları da mövcuddur: Araz, Savalan,- Elburus, Misir, Təbriz və s.

Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığı üçün sözləri cinsə görə fərqləndirən morfoloji əlamət də yoxdur. Lakin bəzi hallarda kişi adlarına –a/-ə saitlərinin artırılması ilə qadın adları yarana bilər. Məs; Tahir-Tahirə, Səlim-Səlimə, Mahir-Mahirə, Həmid-Həmidə, Məsud-Məsudə və s. Kişi adları ilə yanaşı bəzi qadın adlarına həmin şəkilçilərin artırılması yolu ilə yeni qadın adları yaratmaq mümkündür. Məs; Ulduz-Ulduzə, Aynur-Aynurə, Gülnar-Gülnarə, Nərmin-Nərminə, Türkan-Türkanə və s.

Qadına incə, zərif və gözəllik çalarlı adların verilməsi həmişə xalqımız üçün xarakterik olmuşdur. Lakin gözəllik motivli qadın adları ilə yanaşı, qız uşağının dalbadal doğulması ilə bağlı mənfi hissləri

bildirən, təəsüf ifadə edən adlar da Azərbaycan antroponimik sistemində özünə yer tapmışdır. Keçmişdə qız uşağı dalbadal doğulan ailələrdə Qızbəs, Bəsti, Qızıyətər, Qızıtamam, Qızqayıt, Yetər, Tamam kimi adlara üstünlük verilirdi. İnsanlar elə düşünürdülər ki, belə adlar verilərsə, həmin ailələrdə qız uşağı deyil, oğlan dünyaya gələr. Bu gün də bəzən qız övladlarının olmasından narazı olan bəzi valideynlərin belə adlara mürciət etməsinin şahidi oluruq. Azərbaycan antroponimik sistemində qız övladın dünyaya gəlişini etirazla qarşılayan bəzi valideynlər etirazlarını elə adlarla ifadə edib ki, həmin adlarda mənfi motiv, demək olar ki, ilk baxışda hiss olunmur. Məsələn, Gülbəsdi, Gülyetər. Bu antroponimlərin tərkibində iştirak edən incəlik, zəriflik anamlı gül sözü cins mənasını bildirən qız sözünü əvəz etmişdir. Mənfi emosiyaları əks etdirən antroponimlər müasir ad sistemində azalmaq üzrədir. Mənfi emosiyaları özündə əks etdirən şəxs adları ilə yanaşı “qız yükü duz yükü”i, “qız özgə çırağı yandırır”, un çuvalına tay olub evdə qalır” və s. ifadələr yaranmışdır.

Qohumluq və titul məzmunu ifadə edən bəzi sözlər var ki, onlar da cins məzmunu yarada bilir. Məsələn, Anaxanım, Ağabacı, Nənəqız, Xanımana, Nənəxanım, Atabala, Xanoğlan, Xankişi, Dədəkişi, Babakişi, Balaqardaş, Balami (bala-əmi), Ağaxan, Şahbala və s.

Azərbaycan ad sistemində alliterasiyalı şəxs adlarına təsadüf olunur. Alliterasiya latın sözüdür və avaz yaratmaq məqsədilə sözdə eyni cinsli səslərin təkrar edilməsi mənasında işlənir. (2.s. 104) Azərbaycanda aliterasiyalı şəxs adlarından istifadə edilməsi ənənəsi geniş yayılmışdır. Məsələn, Asif-Vasif, Gülşən- Elşən-Rövşən, Solmaz- Qorxmaz-Almaz, Əminə-Mədinə, Habil-Qabil, Tahir-Mahir, Xalidə-Validə, Gülarə-Dilarə, Elçin – Gülçin, Kamran-İmran və s. A.Qurbanov qafiyəli adların tarixən yarandığını və türk xalqlarının hər birində mövcud olduğunu yazır. (3. s.232)

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu müxtəlif xalqlarla olan əlaqələri onun dilinə, bu dilin lüğət tərkibinə güclü təsir etmişdir. Azərbaycan dilində şəxs adlarının bir qismi alınmadır. Ad sistemində alınma adların fərqli variantlarla işlənməsi halları ilə qarşılaşırıq. Müxtəlif dillərə məxsus antroponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ərəb mənşəli, fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli antroponimlər. Azərbaycan dilinə dini adlar ərəb dili vasitəsilə keçdiyindən ərəb dilində olduğu kimi işlənir. Məsələn, Qabriel – Cəbrayıl, İosif – Yusif, Avraam – İbrahim, Samuel – İsmayıl, Solomon – Süleyman.

Qədim dövrlərdən qadın və kişi adları bir-birindən fərqlənmişdir. Bu fərq bu gün də mövcuddur. Lakin Azərbaycan antroponimik

sistemində elə adlar var ki, onlar həm qadın, həm də kişi adı kimi işlənir. Belə adlar müştərək adlar hesab olunur. Məsələn, Məhəbbət, Arzu, Pərvin, İzzət, Tərən, Xavər, Qismət, Şirin və s. Lakin dildə belə adların işlənməsi mənfi hal hesab olunmalıdır. Bu qəbildən olan adlar dolaşılığa, anlaşılmazlığa səbəb olur. Belə adları daşıyan uşaqlar gələcəkdə müəyyən problemlərlə qarşılaşır. Bəzən valideynlər uşaqlarına estetik cəhətdən çox da gözəl olmayan adlar verirlər. Bu adları daşıyan insanlar bəzən adlarının dəyişdirməsinə ehtiyac duyurlar.

Azərbaycan ad sisteminə şəxs adlarının əzizləmə,kiçiltmə, qısaltma formalarından yeni adlar əmələ gəlməsinə təsadüf edilir: Babaş, Balaş, Hüsü və s. Şəxs adındakı birinci heca alınır, onlara müəyyən şəkilçilər artırılmaqla adlar yaradılır. Fikrimizcə, əzizləmə və oxşama məzmunlu kiçiltmə adların rəsmi ad kimi qeydiyyatına alınması, işlənməsi mənfi haldır.

Azərbaycan ad sisteminə şəxs adlarının yazılışı, deyilişi ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlərdən biri də eyni adın müxtəlif variantlarda yazılmasıdır. Adlardan istifadə edərkən təhrifə yol vermək onomastik tələblərin ziddini təşkil edir. Azərbaycanın bəzən ayrı-ayrı bölgələrində şəxs adlarının təhrif formalarının meydana gəlməsi, adın müxtəlif formalarda işlənməsi, qeydə alınması yerli əhalinin tələffüzü ilə əlaqədardır.Şəxs adlarının ədəbi dil variantı ilə yanaşı təsüf ki yerli dialekt və şivə variantlarının da rəsmi qeydə alınmasına təsadüf edilir. Dilimizdə səslərin əvəzlənməsi nəticəsində bir adın bəzən bir neçə variantı yaranır. Məsələn, Qəmbər - Qənbər, Şücaət-Sücaət, Zemfira - Zenfira, Sərvinaz-Səlbinaz, Lütfiyar-Lütviyar, Fuad-Fuat, Fəyyaz-Fəyyas, Dönməz-Dömməz, Bədi-Bəsti, Vəfadar-Bafadar və s.Son hərfin tələffüzü ilə əlaqədar olaraq şəxs adının yazılışında fərqlilik yaranır. Məsələn, Almaz adını götürək. Dilimizdə bu adın ikili variantı mövcuddur. Yəni, Almas və Almaz.

Antroponimik sistemdə həm sait, həm də samit səslərin əvəzlənməsi hadisəsinə təsadüf edilir.Sait səslərin əvəzlənməsinə Natəvan-Natavan, Sultan-Soltan, Alı-Əli, Əbdüləli-Əbduləli, Əbdülhəmid – Əbdilhəmid – Əbdülhəmid, Bayandur - Bayandır, Əbdülrəhman- Əbdülrəhman, və s. adlarda rast gəlinir. Azərbaycan ad sisteminə birinci hecasındakı saiti həm “e” həm də “ə” ilə tələffüz edilən adların hər iki variantı ilə qarşılaşırıq. Məsələn, Əmin- Emin, Əyyub-Eyyub, Əyyubxan- Eyyubxan.

Şəxs adlarının dildə düzgün yazılması vacibdir. Bu məsələdə sərbəstlik olmamalıdır və adların ədəbi dil normalarına uyğun

formalarının işlədilməsi əsas götürülməlidir. Son səsi həm “d”, həm də “t” ilə tələffüz olunan adlar “d” ilə yazılır. Məsələn, Fuad, Polad, Şahvələd, Xaspolad, Davud, Nihad və s.

Azərbaycan ad sistemində ərəb mənşəli qoşa samitlə işlənən şəxs adlarının həm bir, həm də iki samitlə işlənməsi halları ilə rastlaşırıq: Abbas-Abas, Zülfiyyə-Zülfiyə, Fəxriyyə-Fəxriyə, Ruqiyyə -Ruqiyə, Rəsmiyyə -Rəsmiyə və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi adlar zaman keçdikcə müxtəlif səbəblər üzündən təhrif edilir. Bir neçə sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin qoşulması nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığı azaltmaq üçün, yəni çoxhecalı sözü azhecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səs, bəzən saitlə qovuşmuş olan samit səs də ixtisar olunur, başqa sözlə, səsdüşümü hadisəsi baş verir [4, s. 48].

Azərbaycan dilinin antroponimik vahidlər sistemində mövcud olan mürəkkəb şəxs adlarında ikinci söz saitlə başlayarsa, tələffüz zamanı birinci sözün sonundakı sait səs düşür, sonradan bu hal yazıda da qanuniləşmişdir. Bu adlarda bir sait səs yazılır. Məsələn, Əli+Əkbər→Ələkbər, Əli+Əsgər→Ələsgər, Əli+ağa→Əlağa, Ağa+ Əli →Ağəli və s.

Səsdüşümü müşahidə olunan antroponimlərdə nümunə olaraq Maarif -Marif, Məsumə - Məsmə, Gülsurət - Gülsurə, Hurizad – Hurzad və s. nümunə göstərmək olar.

Bəzən adın tərkibindən bir və ya bir neçə səsin düşməsi nəticəsində adın ixtisar variantı yaranmış olur. Məsələn, Əliməhəmməd - Əliməməd, Ağaəmi - Ağəmi, Baxışəli - Baxşəli - Baxşalı, Ağadadaş –Ağdadaş, Məhəmmədəli - Məmmədəli, Məhyəddin- Məhəddin, Ağahəsən- Ağəsən, Ağaməmməd - Ağəmməd, Hüseyin - Hüsen və s.

Ad seçmək çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Övladına ad qoyan valideynlər bu çətin və məsuliyyətli məsələnin mahiyyətini dərk edərək düşünülmədən verilən, zövqsüz, qəribə, məzmunca pis səslənən adlardan əl çəkməlidirlər. Ad mənalı olmalı, gözəl səslənməli, tələffüzü asan olmalıdır. Cəmiyyətdə bu gün valideynləri tərəfindən düşünülmədən verilən, zövqsüz, qəribə, məzmunca pis səslənən adlardan əziyyət çəkən insanlara kifayət qədər rast gəlinir. Son dövrlərdə insanlara ad seçməndə köməklik göstərmək üçün şəxs adları lüğətləri nəşr olunur ki, bu da ad vermədə müsbət rol oynayır, insanları maarifləndirir, onları düzgün istiqamətləndirir. Azərbaycan dövlətinin qərarı ilə xoşa gəlməz, gülünc

səslənən adların rəsmi qeydiyyatına alınmasına qadağalar qoyulmuşdur. Bu qərar xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Xəlqova R. Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yolları, Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 152 s.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c, Bakı. Şərq-Qərb. 2011.s.740

3. A.Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı. 2004. 443 s.

4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika) I-c, Bakı: Maarif, 1972, 308 s.

Arzu Aslani

Person names in Azerbaijan Summary

The article identifies the characteristics of the person names who are present in Azerbaijani namespace and attention is drawn to a number of issues related to the writing and expression of the person names in the onomastic lexicon. The reasons for distortion, interpretation and writing of some names of the same name in different variants are investigated. It is noted that, occasionally, the emergence of distorted forms of person names, the processing and registration of the names in different forms were related to the pronunciation of the local population. Thewaystocreatenewpersonnamesareindicated.

Арзу Аслани

Азербайджанские личные имена Резюме

В статье рассматривается своеобразие личных имен в азербайджанской системе имен, орфография личных имен в ономастической лексике, обращается внимание на некоторые проблемы, связанные с их произношением. Анализируются причины существования различных вариантов в написании одного и того же имени, а также искажения их произношения. Причиной искажения имен, употребления их в различных формах и регистрации указываются региональные формы произношения. Также в статье рассматриваются пути появления новых личных имен.